

УДК 342.922

О.Я. РОГАЧ, канд. юрид. наук, доц., Ужгородський національний університет

ПОНЯТТЯ МЕЖ ЗДІЙСНЕННЯ СУБ'ЄКТИВНИХ ПРАВ В КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ КАТЕГОРІЇ ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ

Ключові слова: межі суб'єктивного права, межі здійснення суб'єктивного права, розсуд, зловживання правом

Проблема меж здійснення суб'єктивних прав турбує теоретиків права та цивілістів протягом декількох століть. Як писав один із найвидатніших вчених, представник юридичного позитивізму в російській філософії права кінця XIX початку XX століття, цивіліст Г.Ф. Шершеневич: «Нічим не обмежене здійснення права може цілком негативно відобразитися на інтересах інших членів того ж суспільства, на інтересах самого суспільства» [1, с.174].

Не можна стверджувати, що і в сучасній юридичній науці досліджувана проблема є вирішеною, оскільки питання меж здійснення суб'єктивних прав і на сьогодні є спірним, дискусійним, неоднозначним у варіантах свого вирішення. Особливої актуальності дослідження питань меж здійснення суб'єктивних прав набуває також з огляду на вирішення не менш дискусійної проблеми – зловживання правом. Ще знаний радянський науковець В.П. Грібанов у монографії «Осуществление и защита гражданских прав», яка є чи не єдиним монографічним джерелом з цієї проблематики, розпочинає дослідження із фрази: «Питання про межі здійснення цивільних прав – це проблема боротьби зі зловживанням цивільними правами» [2, с.20].

Необхідність і важливість визначення меж здійснення суб'єктивних прав відображений і в такій правовій пам'ятці людства, як французька

Декларація прав людини й громадянина 1789 року, стаття 4 якої передбачала: «Свобода полягає в можливості робити все, що не наносить шкоди іншому: таким чином, здійснення природних прав кожної людини обмежено лише тими межами, які забезпечують іншим членам суспільства користування тими ж правами. Межі ці можуть бути визначені тільки законом» [3].

Метою даної статті є визначення правової суті меж здійснення суб'єктивних прав в контексті дослідження категорії зловживання правом. Її новизна полягає в авторській дефініції меж здійснення суб'єктивних прав та зроблених висновках про взаємозв'язок даної категорії із таким правовим феноменом як зловживання правом.

Для досягнення мети роботи нами поставлені завдання дослідити, як співвідносяться межі суб'єктивного права та межі його здійснення; проаналізувати співвідношення змісту суб'єктивного права та процесу його здійснення; дати авторське визначення меж здійснення суб'єктивних прав, зробити узагальнюючі висновки.

Німецькі правознавці, визначаючи межі суб'єктивних прав використовують формулу «адекватного балансу інтересів». Вона зводиться до того, що в основі будь-якого суб'єктивного права лежить інтерес. При задоволенні власних інтересів між суб'єктами права виникають конфлікти інтересів, що неминуче приводить до конкуренції суб'єктивних прав. З метою недопущення такої конкуренції межі суб'єктивних прав потрібно визначити таким чином, щоб установити адекватний (розумний, пропорційний) баланс інтересів. Це дозволить кожному суб'єктові задовольнити свій інтерес, користуючись правовим захистом [4, с.235].

На думку українського вченого М.О. Стефанчука, під поняттям «межі права» розуміються «всі ті можливості, які особа здатна для себе набути у зв'язку з юридичним закріпленням її прав» [5, с.34].

О.І. Шаповалова, говорячи про межі суб'єктивного права, вживає термін «межі

права конкретної особи» і вважає ними передбачені законом або договором рамки, за якими починаються права іншої особи, спричинюється шкода, або порушуються імперативні норми об'єктивного права, або моральні засади суспільства [6, с.200].

З позиції ще одного представника української цивілістичної науки Д.В. Горбася: «...вид і міра допустимої поведінки суб'єкта права визначається межами конкретно взятого його суб'єктивного цивільного права. Саме межі суб'єктивного права вказують, де початок цього права і де його кінець, та визначають коло тих дій, які може вчинити носій цього права, а також умови, за яких ці дії можуть вчинятися. Межі одних суб'єктивних цивільних прав можуть бути детально регламентовані нормою права, інших взагалі прямо не відобразитися в законодавстві та визначатися лише на підставі загальних принципів цивільного права. Але свої межі мають усі без виключення суб'єктивні цивільні права. Доки особа діє в межах наданого їй суб'єктивного цивільного права, її поведінку слід вважати правомірною» [7, с.9-10].

Межі, що встановлюють рамки конкретних суб'єктивних прав, можуть мати як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. Об'єктивні межі окреслюються чинним законодавством (об'єктивним правом); суб'єктивні – визначаються самим суб'єктом права. У цьому зв'язку, говорячи про поняття «межі суб'єктивного права», необхідно мати на увазі, що в цьому випадку мова йде про правові приписи, що встановлюють межі поведінки уповноваженого суб'єкта. Поняття «межі здійснення суб'єктивного права» характеризує головним чином суб'єктивні аспекти правореалізації. Вони визначаються самим носієм суб'єктивного права, що здійснює його за своїм розсудом для досягнення свого інтересу [8].

У вітчизняній науці даний підхід був позначений професором В.П. Грібановим. На його думку, суб'єктивне право являє собою певну міру можливої поведінки уповноваженої особи. Здійснення ж суб'єктивного права є реалізація цих можливостей. Зміст суб'єк-

тивного права завжди визначено законом, що або прямо пропонує уповноваженій особі певну поведінку, або санкціонує її. На відміну від цього процес реалізації права завжди має вольовий характер і залежить від волі уповноваженої особи. З цього виходить, що співвідношення між поведінкою, що становить зміст суб'єктивного права, і поведінкою, що становить зміст процесу його здійснення, можна представити як співвідношення об'єктивного й суб'єктивного [2, с.44].

Деякі автори, розглядаючи та досліджуючи дану проблему, наводять приклад правил дорожнього руху, які передбачають максимальну швидкість руху, незалежно від технічного потенціалу автомобіля. Саме так, на їх думку, співвідносяться межі здійснення прав із закладеним у конкретному суб'єктивному праві потенціалом. Даний приклад наводиться з метою довести, що встановлення меж не може вплинути на змістову характеристику наданої особі права [9, с.79; 10, с.97–98].

Вважаємо, що ці два поняття взаємопов'язані, перебувають у певному правовому зв'язку, однак вони не є тотожними. Суб'єктивне право, як вже було сказано раніше, – це вид і міра можливої поведінки особи. Воно виникає та існує нереалізованим. Реалізація суб'єктивного права у більшості випадків можлива лише тоді, коли з'являється інтерес, до цього моменту воно є «голим правом» [11, с.34]. Отже, суб'єктивне право є загальним типом поведінки, юридичним засобом задоволення потреб, реалізації цілей, певною юридичною можливістю їх досягнення. У свою чергу, здійснення суб'єктивного права є процесом прояву конкретних форм правових можливостей суб'єкта в окремо взятому правовідношенні. Звідси можна зробити висновок, що здійснення права в якомусь конкретному випадку не може охопити всього змісту суб'єктивного права.

Наприклад, позови про визнання права власності (стаття 392 Цивільного кодексу України), пов'язані з невизначеністю відносин права власності позивача щодо свого майна і на ці позови не поширюється дія по-

зовної давності. З закінченням строку позовної давності погашається право на захист порушеного права та можливість отримати за допомогою суду примусове виконання своєї вимоги, яка ґрунтується на суб'єктивному праві, але не саме суб'єктивне право. Отже, по закінченню позовної давності в особі залишається лише «голе право» (*jus nudum*), тобто право, яке позбавлене примусової сили. Отже, заявляючи таку позовну вимогу, як визнання права власності, позивач вправі вимагати визнання за ним *jus nudum*, а суд не вправі застосовувати до таких вимог позовну давність. Такий висновок підкріплюється положеннями статті 267 Цивільного кодексу України, яка передбачає, що особа, яка виконала зобов'язання після спливу позовної давності, не має права вимагати повернення виконаного, навіть якщо вона у момент виконання не знала про сплив позовної давності. Тобто, якщо суб'єкт правовідносин за якимись причинами добровільно повертає майно іншій особі, то остання вправі прийняти виконання, не дивлячись на те, що в рішенні суду зазначено про сплив позовної давності.

Співвідношення суб'єктивного права з його здійсненням, на наш погляд, може бути відображено як співвідношення можливості (суб'єктивне право) до дійсності (здійснення суб'єктивного права).

Будь-яке суб'єктивне право має соціальну цінність лише тому, що його можна здійснити, тобто скористатися можливостями, які це право надає його власнику. Можливість здійснення суб'єктивного права полягає у використанні суб'єктом правовідносин, виходячи із власного розсуду, тих правомочностей, які за своїм змістом закладені у суб'єктивному праві.

Вирішення питання про необхідність і доцільність введення в законодавство поняття «меж здійснення права» та його обґрунтування було неоднозначним.

Радянський вчений М.М. Агарков обґрунтував необхідність введення в цивільне законодавство поняття меж здійснення цивільних прав з метою заборони шикани [12,

с.428]. О.С. Іоффе під межами здійснення цивільних прав розумів межі, що впливають з їх цільового призначення [13, с.311]. С.Н. Братусь критерієм визначення меж здійснення суб'єктивних прав вважав здійснення права у відповідності до його призначення [14, с.82]. В.О. Рясенцев, розглядаючи випадки, коли формально закон не порушено, але дії не узгоджуються з моральними принципами соціалістичного суспільства, із суспільними інтересами, вважав, що має бути визнано, що право здійснюється у супереч до свого призначення [15, с.8].

Деякі сучасні автори, зокрема В.І. Ємельянов, виступають противниками введення в законодавство термін «межі здійснення суб'єктивного права». Його позиція зводиться до того, що суб'єктивне право є ідеальною моделлю дозволеної поведінки, яка визначається всією сукупністю правових норм, що впливають на обсяг суб'єктивного права. Здійснення суб'єктивного права, на думку вченого, це здійснення особою реальних дій, що відповідають змісту права й не виходять за міру дозволеного, тобто за границі (межі) права. Отже, межі здійснення суб'єктивного права співпадають із межами суб'єктивного права. Термін «межі здійснення цивільних прав» не означає чогось, відмінного від меж суб'єктивного права. Таким чином, вчений робить висновок, що введення в законодавство поняття меж здійснення цивільних прав є теоретично необґрунтованим [16, с.14–15]. Слід відмітити, що дане поняття розглядається автором у взаємозв'язку з поняттям зловживання права. І саме виходячи з позиції несприйняття поняття зловживання права, висловленого В.П. Грібановим, В.І. Ємельянов робить такі припущення.

На думку М.С. Малєїна, якщо виходити з того, що межі права точно встановлені нормами закону, то проблема зловживання правом втрачає значення [17, с.40]. Крім того, вчений зауважує: «Ніхто не може користуватися правом для порушення інтересів інших. Але для цього необхідно, насамперед, щоб норми об'єктивного права виключали таку

можливість. Норми законодавства не можуть і не повинні надавати суб'єктам такі права, використання яких наносило б шкоду іншим громадянам, організаціям і державі. При такому правовому регулюванні зловживання правом виключається. А якщо при відповідних умовах у процесі застосування права все-таки виявиться колізія інтересів, те це свідчить про необхідність зміни й удосконалення законодавства» [17, с.42].

Аналогічно висловлюється Н.О. Ковальова, яка вважає, що межі здійснення суб'єктивних прав повинні бути виражені у формі прямих обов'язків, а не виходити (слідувати) із заборони зловживання правом. Із цього вона робить висновок про неможливість та теоретичну необґрунтованість введення поняття меж здійснення суб'єктивних прав [10, с.98–100].

Не погоджуємося з позицією М.С. Малєїна та В.І. Смельянова та їх прихильників з наступних міркувань. Законодавство є динамічною категорією та об'єктивно не в змозі передбачити та врегулювати різноманіття життєвих ситуацій, чітко визначити форми здійснення суб'єктивного права. З огляду на це в законодавчому порядку неможливо вказати чіткі межі суб'єктивного права. Саме тому на законодавчому рівні формується лише загальний тип дозволеної поведінки й забороняються приховані та неприховані форми недозволеної поведінки, в т.ч. зловживання правом. Застосовувати на практиці законодавчо визначені межі здійснення суб'єктивних прав можливо лише у випадках, коли суб'єкт правовідносин формально не порушуючи закон, тим не менш своєю поведінкою цілеспрямовано, на власний розсуд здійснює, надане йому суб'єктивне право, в супереч його призначення, в розріз із правами, інтересами, інших осіб, порушуючи юридичну свободу суб'єктів правовідносин. При порушенні норми права суб'єкт виходить за межі об'єктивного права, а при зловживанні правом – за межі здійснення права. Отже, зловживання правом проявляється на стадії здійснення права.

Серед сучасних авторів наводяться різні дефініції меж здійснення суб'єктивних прав.

Наведемо деякі з них. Так, Є.М. Тужилова, вважає, що межі здійснення суб'єктивного цивільного права – це сукупність критеріїв, які чітко обмежують обсяг дозволеної особі поведінки, але детально не регламентують різні варіанти здійснення даного права [18, с.89].

Український дослідник М.О. Стефанчук межами здійснення права вважає передбачені актами цивільного законодавства чи правочинним способом, якими уповноважена особа може набути ті можливості, що містяться в юридичному закріпленні цих прав. А до «обмеження здійснення суб'єктивних цивільних прав», на думку М.О. Стефанчука, слід віднести поведінку як іншої особи, так і дії відповідних органів, що наділені владними повноваженнями, які направлені на унеможливлення здійснення особами своїх суб'єктивних прав повною мірою» [5, с.34].

Інший науковець, О.І. Шаповалова, не погоджується з визначенням М.О. Стефанчука і вважає, що межами здійснення цивільних прав є норми договору або цивільного законодавства, що встановлюють заборону або обмеження цивільних прав особи [6, с.200].

Б.В. Горбась обґрунтовує положення про те, що межа здійснення суб'єктивного цивільного права фізичної особи – це конкретна, встановлена законодавством або договором вимога, якої зобов'язана дотримуватися уповноважена особа, здійснюючи це суб'єктивне право [7, с.3]. Автор доводить, що межа здійснення права є різновидом меж самого суб'єктивного права. Оскільки так чи інакше межі здійснення суб'єктивного цивільного права обмежують коло тих дій, які може вчинити уповноважена особа в межах цього права, тому, на думку вченого, їх слід визнати межами самого суб'єктивного цивільного права [7, с.10].

Більш ширше визначення дає О.О. Поротікова: «Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав – галузева різновидність загальноправових стримуючих стимулів поведінкової активності, що покликані здійснити зовнішній упорядковуючий вплив на мотивацію, способи, засоби і характер використання за-

кладених у змісті суб'єктивного цивільного права можливостей. У якості обмежуючих стимулів межі здійснення прав формують інформаційно-психологічну установку для учасників цивільного обороту, направляючи їх діяльність у потрібному суспільству напрямку» [9, с.86].

Як вже нами відзначалося, будь-яке суб'єктивне право у своєму вищому, філософському змісті – це свобода, яка має певні межі, тобто можливості поведінки суб'єкта, але можливості не лише для себе, але «для» і «заради» інших [19, с. 66]. Обмежуючи свободу кожного відповідними межами, право забезпечує людині безперешкодне користування своїми правами, тобто іншими словами гарантує індивіду свободу поведінки всередині законодавчо встановлених меж. Свобода кожної людини простирається лише до тієї межі, від якої починається свобода інших людей. Зловживання цією свободою «для себе» і становлять соціально-правову природу того зла (яке ми позначаємо як зловживання правом), що заподіюється при здійсненні права з порушенням його меж.

З урахуванням проаналізованих думок і зроблених висновків, спробуємо зробити авторське узагальнення, та відповісти на ключове питання, яка правова суть «меж здійснення суб'єктивних прав».

Межі здійснення суб'єктивних прав є різновидом правових обмежень, правовою гарантією забезпечення свободи поведінки індивіда. Їх встановлення відбувається в законодавчому (або в інший юридично значимий спосіб) порядку, а запровадження направлено на звуження сфери розсуду уповноваженого суб'єкта, що полягає у зменшенні кількості варіантів дозволеної правовими нормами поведінки суб'єкта правовідносин або її повної заборони у випадку недотримання таким суб'єктом юридичної свободи інших учасників правовідносин та інших обмежувальних критеріїв здійснення суб'єктивних прав.

Однак, слід звернути увагу на ту обставину, що при характеристиці ситуації зловживання правом необхідно враховувати не лише

об'єктивні моменти, в даному випадку порушення меж здійснення, але й суб'єктивні моменти, а саме: направленість зовнішнього розсуду суб'єкта правовідносин, який безпосередньо пов'язаний зі здійсненням права та полягає в реалізації суб'єктом правовідносин суб'єктивного права, тобто тих можливостей, які надані йому позитивним правом. Саме здійснюючи зовнішній розсуд, суб'єкт може зловживати правом. Тому, в цій ситуації слід враховувати межі розсуду суб'єкта правовідносин, які є суб'єктивними, внутрішніми, спеціальними межами, межами його особистості, індивідуальної свободи, які поряд із об'єктивними, зовнішніми межами утворюють єдиний зміст суб'єктивного права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права / Шершеневич Г. Ф. – М. : Спарк, 1995. – 556 с.
2. Грибанов В. П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав / Грибанов В. П. – М., 2001. – 411 с.
3. Декларації прав людини й громадянина 1789 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://community.hiblogger.net/constitution/410435.html>.
4. Лерхе П. Пределы основных прав / Лерхе П. // Государственное право Германии. – Т. 2. – М., 1994. – С. 234–240.
5. Стефанчук М. О. Зловживання правом як новела цивільного законодавства / Стефанчук М. О. // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 4. – С. 34–37.
6. Шаповалова О. І. Межі здійснення суб'єктивного цивільного права / Шаповалова О. І. // Наукові праці. – Т. 69. – Вип. 56. – С. 199–201.
7. Горбась Д. В. Здійснення суб'єктивних цивільних прав фізичних осіб: поняття, способи, межі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / Д. В. Горбась. – К., 2009. – 20 с.
8. Малиновский А. А. Пределы субъективного права / Малиновский А. А. [Електро-

ний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zonazakona.ru/law/comments/138>.

9. Поротикова О. А. Проблема злоупотребления субъективным гражданским правом: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.03 / Поротикова О. А. – Саратов, 2002. – 216 с.

10. Ковалева Н. А. Злоупотребление правом по гражданскому законодательству Российской Федерации: дисс. ... кандидата юрид. наук / Ковалева Н. А. – М., 2005. – 165 с.

11. Рогач О. Я. Суб'єктивне право та інтерес / Рогач О. Я. // Науковий вісник Ужгородськ. нац. ун-ту: Серія Право. – 2006. – Вип. 5. – С. 31–34.

12. Агарков М. М. Проблема злоупотребления правом в советском гражданском праве / Агарков М. М. // Известия АН СССР. Отделение экономики и права. – 1946. – № 6. – С. 401–464.

13. Иоффе О. С. Советское гражданское право / Иоффе О. С. – М. : Юрид. лит., 1967. – 494 с.

14. Братусь С. Н. О пределах осуществления гражданских прав / Братусь С. Н. // Правоведение. – 1967. – № 3. – С. 79–86.

15. Рясенцев В. А. Условия и юридические последствия отказа в защите гражданских прав / Рясенцев В. А. // Советская юстиция. – 1962. – № 9. – С. 8–9.

16. Емельянов В. И. Разумность, добросовестность, незлоупотребление гражданскими правами / Емельянов В. И. – М. : Лекс-Книга, 2002. – 160 с.

17. Малеин Н. С. Правонарушение: понятие, причины, ответственность / Малеин Н. С. – М. : Юрид. лит., 1985. – 189 с.

18. Зайцева С. Г. «Злоупотребление правом» как правовая категория (вопросы теории и практики): дис. ... кандидата юрид. наук / Зайцева С. Г. – Коломна, 2003. – 198 с.

19. Рогач О. Я. Зловживання правом як прояв юридичної несвободи // Науковий вісник Ужгородськ. нац. ун-ту: Серія Право. – 2010. – Вип. 14. – С. 63–66.

Рогач О. Я. Поняття меж здійснення суб'єктивних прав в контексті дослідження категорії зловживання правом / О. Я. Рогач // Форум права. – 2011. – № 2. – С. 786–791 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-2/11rojdzp.pdf>

Аналізується співвідношення меж суб'єктивного права та меж здійснення суб'єктивного права; досліджується проблема співвідношення змісту суб'єктивного права та процесу його здійснення; визначається правова суть меж здійснення суб'єктивних прав в контексті дослідження категорії зловживання правом

Рогач А.Я. Понятие границ осуществления субъективных прав в контексте исследования категории злоупотребления правом

Анализируется соотношение границ субъективного права и границ осуществления субъективного права; исследуется проблема соотношения содержания субъективного права и процесса его осуществления; определяется правовая суть границ осуществления субъективных прав в контексте исследования категории злоупотребления правом

Rogach O.Ya. The Concept of Limits for Subjective Rights Realization in Context of Law Abuse Category Investigation

Article analyzes correlation of subjective rights limits and limits of subjective rights realization; examines the problem of correlation between subjective rights contents and process of its realization; determines legal essence of subjective rights realization limits in context of law abuse category investigation.